

## ביקורת ספרים – א' כתבי הערוך השלחן איתם הנקין

ראשי פרקים:

1. סקירה כללית
2. צנזור שנעשה בספר
3. הערות פרטניות
4. דברים על המכתבים שנדפסו
5. כתבים שנשמטו מעיני העורך



### סקירה כללית

בשנה שעברה, תשס"ז, התבשרנו ביציאת ספר חדש לשוק – "כתבי הערוך השלחן"<sup>1</sup>. ייעודו של הספר, כפי שמעיד שמו, הוא ריכוז כל, או לפחות רוב, כתביו של בעל 'ערוך השלחן', רבי יחיאל מיכל הלוי עפשטיין אב"ד נובהרדוק (תקפ"ט–תרס"ח; 1829–1908. להלן: הערוה"ש). מלבד ספריו 'ערוך השלחן' ו'ערוך השלחן העתידי', שזכו למקום נכבד בספרות ההלכה, כתב גם הערוה"ש ספרים נוספים, ידועים פחות, שחלקם נדפסו בחייו וחלקם רק לאחר מותו, לעיתים בעיכוב של עשרות

<sup>1</sup> לסקירות קודמות על הספר, ראה: הרב יואל קטן, 'המעייין' טבת תשס"ח [כרך מ"ח חוברת ב'], עמ' 95–96; הרב אליעזר ברודט, בכתובת <http://seforim.blogspot.com/2007/07/other-works-of-r-ym-epstein-author-of.html> (נכון ליום פרסום המאמר).

שנים: בין הראשונים יש למנות את ספרו הראשון, פירוש 'אור לישירים' על חלק מ'ספר הישר' של רבנו תם (ז'טומיר תרכ"ט), ואת פירושו להגדה של פסח, 'ליל שימורים' (ורשה תרמ"ט); ובין האחרונים יש למנות את חידושו על התלמוד הירושלמי, 'מיכל המים' (וילנא תרפ"ח, בתוך כרך 'השלמת הירושלמי' של דפוס ראס), ואת קובץ הדרושים 'דרשות קול בן לוי' שנדפס רק בדור האחרון (ניו יורק תשנ"א, בסוף כרך ערוה"ש יו"ד חלק ג' – הלכות נדרים).

אולם הספרים הנדפסים משקפים רק סוג אחד של כתבים; הסוג השני של כתבים מאת גדולי ישראל, שחשיבותו לעיתים אינה נופלת מזו של ספריהם, הוא התכתובות שניהלו לאורך השנים: בדרך כלל מדובר בעיקר על מכתבי שאלות ותשובות בהלכה, אך גם מכתבים בשאר עניינים, ו'ענייני דעלמא' בכלל, וכן ז'אנרים נוספים כדוגמת סמיכות, הסכמות וכיוצא בזה.

הספר 'כתבי הערוך השלחן' מחולק לשני חלקים: חציו הראשון מכיל את פירוש 'אור לישירים', שהיה נדיר מאד עד כה<sup>2</sup>, וכעת נסדר מחדש באותיות מאירות עיניים ותוך תיקון טעויות שונות שנפלו במהדורה הראשונה<sup>3</sup>. לספר מצורפות גם ההסכמות המקוריות, מאת גיסו הנצי"ב, דודו הרב מאיר ברלין (אב"ד מוהילוב), האדמו"רים מצ'רנוביל, הרב יצחק אלחנן ספקטור והמהרי"ל דיסקין<sup>4</sup>. חציו השני של הספר מוקדש למכתבי הערוה"ש – שאלות ותשובות מכתבים כלליים, הסכמות ועוד ועוד<sup>5</sup>. בחלק זה נעשתה עבודת נמלים במיוחד

<sup>2</sup> אם כי מהדורה מחודשת שלו – במספר עותקים מוגבל – נדפסה כבר בטורונטו תשמ"ט, על ידי מו"ל בשם "אוצרינו". נדירותה של המהדורה המקורית כרוכה אולי בסיפור תלישת ההסכמות מרוב העותקים, כדלהלן (הערה 4), או שמא בדברי נכדו, הרב מאיר בר אילן, המביא שמועה המספרת ש"גרמה לכך העובדה שבבית הדפוס שבו היה הספר, נערך חיפוש מטעם הממשלה בשל איזה חשד, וכמנהג הימים ההם ברוסיה, החרימו כל מה שמצאו שם, כדי להרבות בבדיקה, ובינתיים הלך הכל לאיבוד. וכך אין הספר 'אור לישירים' בעולם, מלבד מספר קטן של אכסמפלוארים מחלק אחד" ('מוולוז'ין עד ירושלים' חלק א' עמ' 277).

<sup>3</sup> אמנם, ניכרת חסרונה של עבודת עריכה מאסיבית יותר, כראוי לספר המוהדר מחדש, הכוללת פיסוק, ציון מראי מקומות, ושמא אף פתיחת ראשי תיבות. מן העורך שמעתי שהוא אכן התלבט בסוגיה זו, אך לבסוף החליט להגיש את הספר במתכונתו הראשונה, ולמעט ככל האפשר בחידושים למיניהם – החלטה שניתן כמובן לחלוק עליה.

<sup>4</sup> כפי הידוע, הדף המכיל את ההסכמות הללו נעדר מרוב טפסי מהמהדורה הראשונה – דבר שהוסבר על ידי תלמידו של הערוה"ש, הרב יהודה לייב מיימון, ששמע מרבו שכשהגיע לכהן כרב בנובהרדוק, המעוז הליטאי, עוררו קנאי העיר מהומה עקב העובדה שעל ספרו נדפסו הסכמות של אדמו"רים חסידיים, ואף פלשו לביתו וקרעו את דף ההסכמות מכל העותקים שנשארו ברשותו (שרי המאה חלק ו' עמ' 106–105. עדותו

שמעתי זאת בעצמו מרבו – עמ' 103. ראה גם בספרו 'מדי חדש בחדשו' – מחזור חמישי, עמ' 159).

<sup>5</sup> אמנם, הכתרת חלק זה בכותרת "שו"ת הערוך השולחן" אינה מדויקת, שכן פחות ממחצית הסימנים הם תשובות לשאלות. ייתכן שהיה נכון יותר לחלק את המפעל לשני חלקים: א. ספרי הערוך השולחן:

– ליקוט ואיסוף הכתבים המפוזרים על פני עשרות רבות של ספרים שנדפסו עם הסכמת הערוה"ש, או שמחבריהם הדפיסו מכתב-יד תשובות ומכתבים שלו, ועשרות קבצים תורניים מן הדור האחרון שהדפיסו ממכתביו שהגיעו לידיהם.

יסודיותה של העבודה מעוררת התפעלות: כמי שמתעניין באופן אישי בתולדות וכתבי הערוה"ש, היו ידועים לי כשישים מכתבים שלו, שכולם נדפסו כבר בספרים וכתבי עת; מתוך הללו החמיץ העורך שבעה-שמונה מכתבים בלבד, ולעומת זאת הביא עוד כשבעים וחמשה מכתבים נוספים.<sup>6</sup> הפלח המעניין והחשוב ביותר מבין מכתבים אלה, הוא שישה-עשר מכתבים שרואים לראשונה את אור הדפוס;<sup>7</sup> מכתבים אלה היו גנוזים עד עתה בארכיונים ציבוריים או באוספים פרטיים, והשגתם ודאי היתה כרוכה בטירחה מרובה וחיפוש ברחבי הארץ ובארה"ב.

תוכן נוסף שנכלל בשולי הספר, הוא מאמר ביוגרפי ארוך של הרב יעקב קוסובסקי-שחור, מצאצאי הערוה"ש, שהתפרסם לפני כן במאסף התורני 'ישורון'.<sup>8</sup> מאמר זה אמנם אינו מכיל חידושים רבים או מחקר עדכני בתולדותיו של הערוה"ש, ורובו מבוסס למעשה על מאמר קודם (של הרב ניסן וקסמן, 'שנה בשנה' תש"מ), אשר הינו בעיקרו ריכוז המידע הקיים בשלושת המקורות הנפוצים והעיקריים לתולדותיו – 'מולוז'ין עד ירושלים', 'שרי המאה' ו'מקור ברוך' – אך למרות זאת, עבור רוב הקוראים מדובר במאמר מקיף ומשביע רצון.

---

אור לישרים, דרשות קול בן לוי, הגדת 'ליל שימורים' ופירוש 'מיכל המים' (שני הספרים האחרונים, וכמחצית מן הדרשות, אינן כוללות בכרך הנוכחי). ב. כתבי הערוך השולחן: שו"ת בהלכה, ליקוטים, מכתבים והסכמות.

<sup>6</sup> בחישוב כולל, עולים מכתבי הערוה"ש שנדפסו עד היום למאה שלושים ושבעה מכתבים – תשעים ושישה מכתבים וארבעים ואחת הסכמות. אכן, מדובר בכמות מועטת מאד, בפרט לאור עדותו של הרי"ל מיימון שרבו כתב אלפי תשובות במשך השנים (שרי המאה חלק ו' עמ' 115), עדות המאוששת מדברי הערוה"ש עצמו, המציין לא פעם את "המון [ה]מכתבים" המציפים אותו באופן קבוע (כתבי הערוה"ש מדור התשובות עמ' מ"ב), וכשהיה שב לביתו היה מוצף ב"חבילות מכתבים" (שם עמ' פ"ה), בכמות כה גדולה עד שאין ביכולתו לעשות העתקות לתשובותיו "כי לעוצם הריבוי שבכל יום כמעט חדשים לבקרים, אין ביכולתי לעשות העתקות..." (שם, בראש מדור התשובות, ללא ציון עמוד). מסתבר אם כן שלמרבית הצער רוב תשובותיו של הערוה"ש אבדו במשך השנים, ורק חלק קטן מהן עודנו שמור אצל יורשי מקבלי המכתבים וכדומה.

<sup>7</sup> העורך אמנם מפנה בערך כפליים מכך לארכיונים למיניהם, אך בפועל רבים מן המכתבים הללו כבר התפרסמו בקבצים תורניים למיניהם, וההפניה לארכיון לוקה איפוא בחוסר דיוק.

<sup>8</sup> בהפניה למקור המאמר ב'ישורון', נעשתה שגיאה כפולה: ב"דברי הפתיחה" שבראש הספר נאמר ש"לאחרונה הרחיב בתולדותיו הרב יעקב קוסובסקי במאמרו המקיף שבמאסף הנכבד 'ישורון' ניו יורק' כרך י"ד, ומשם העתקנו לסוף הספר שלפנינו", ובמאמר הנ"ל עצמו (עמ' קפ"ה) נכתב בהערה הראשונה שהוא הופיע ב"מאסף הנכבד 'ישורון' ניו יורק תשס"א". אולם למעשה המאמר איננו מופיע לא ב'ישורון' י"ד ולא בשנת תשס"א, אלא ב'ישורון' ט"ו שיצא לאור בשנת תשס"ה!

מיהו האחראי על המלאכה הנכבדת? על הספר עצמו צויין בהבלטה שהמו"ל הוא מכון בשם "מכון אהלי ספר", אולם ניתן לנחש שמאחורי מכון זה עומד בעיקר אדם אחד, הלא הוא עורך הספר – הרב יהודה אהרן הורביץ מירושלים, ת"ח נמרץ ויודע ספר, שהצליח לעמוד כמעט לבדו במשימת ההפקה, העריכה והביצוע. עם זאת, כשמלאכה כה גדולה נעשית בעיקר על ידי אדם אחד, אי-אפשר שיימלטו ממנה חסרונות ופגמים שונים, החל מרמת שגיאות הכתיב והעריכה, שרק הגהה כפולה ומזוקקת יכולה לנפות אותם, וכלה בבעיות תוכן ועריכה מסוגים רבים. סקירת הספר שלפנינו אכן מעלה לא מעט פגמים כאלה, כפי שנפרט להלן; אין הפירוט מיועד חלילה לפגוע במקחו של הספר – שהנו אחרי הכל ספר חשוב ומוצלח שהושקעה בו עבודה רבה – אלא מיועד הוא להיות לעזר המעיינים, ובעיקר לעזר העורך ומכון "אהלי ספר", עם התקנת המהדורה השניה של הספר, שבוודאי תצא לאור בס"ד.

## צנזור שנעשה בספר

בפתיחת הספר הצהיר העורך על כפיפותו להנחיית הרב חיים קנייבסקי "שלא להעלים תשובות מסויימות אלא להדפיס ככל אשר תמצא ידינו", ואכן, נראה שבפועל לא הושמטה מן הספר שום תשובה שהגיעה לידי העורך. אולם מתברר שבתוך המכתבים המצב שונה! בצורה מקרית לחלוטין מצאנו שהעורך הרשה לעצמו להשמיט קטע מסויים לפחות ממכתב אחד.

לקראת סוף המכתב שבסימן נ"ג, המופנה לקרובו של הערוה"ש הרב יוסף דוד שחור, מסתיים אחד המשפטים במילים "הנני בעניי מסכים לדברי כתנ"ה שהדין עם השוכר", ומייד לאחריו מתחיל משפט חדש, במילים "ואתפלא שכותב כתנ"ה שאין לו הספרים". אולם המעיין במקור בו נדפסה תשובה זו<sup>9</sup>, ימצא שבין שני המשפטים הנ"ל מופיעה הפיסקה הבאה:

"נכדתי בת אחיו השולמית ראשק' תי', זה כמה שבועות שנדרשה מנכדי החריף ר' מאיר ברלין וכו' ואשתו שתבוא אליהן למואוויאנו, ואני גם עתה היא שם ותתעלס עמם, ויכול להיות שיעלה שם לפני' איזה עניין, ואם יתן ה' בטח נודיע לכתנ"ה"

<sup>9</sup> ספר 'זכר אבות', ת"א תשנ"ג, עמ' 289–286.

מתברר איפוא שהעורך בחר להשמיט לחלוטין פיסקה שלמה. מדוע? לעורך הפתרוניים; על כל פנים יש לתהות מדוע לא סמך הלה על בינתם של קוראיו, לפחות כמו מול"י הספר 'זכר אבות' – הנמנים על אותו ציבור – שפרסמו את הדברים בשלמותם<sup>10</sup>.

צנזור קטן נוסף נעשה ככל הנראה במכתב המפורסם של הערוה"ש כנגד הציונות, שנכתב בתחילת תרס"ה (ס' ע"ו). לקראת סופו של מכתב זה מופיע לפנינו המשפט הבא: "הכלל, כל ירא אלקים באמת בורח מפני הציונים ... כבורח מפני האש". הפעם, שלוש הנקודות שנותרו מרמזות על ההשמטה שנעשתה. המעיין במקור (שצוין שם), 'הפלס' כסליו תרס"ה, מגלה שבמקום שלוש הנקודות היתה כתובה המילה "המזרחים"<sup>11</sup>. מדוע הושמטה מילה זו? אם בכדי להקהות את עוקץ הביקורת החרפה על ה'מזרחי', יש לציין שמספר שורות לפני כן נדפסה כלשונה הערה נוספת כלפי המזרחי: "וגם החדשים המזרחים לא טובים מהמערבים הישנים, וארס נחש במקומו עומד". לא ברור, אם כן, מדוע דווקא ההערה השניה 'זכתה' להשמטה ואילו הראשונה נותרה על תילה.

## הערות פרטניות

- קשה שלא להבחין באי-הסדר השורר בתחילת הספר: לאחר השער הכללי בא השער של 'אור לישרים', אחריו מפסיקות כמה הקדשות של תורמים, אחריו שכתוב לשון השער המקורי של 'אור לישרים' (הנראה אף הוא בעיצובו כהקדשה), ורק לאחר מובאים נתוני ההוצאה לאור של הספר כולו. לאחר מכן מובאת רשימת התוכן של 'אור לישרים', ורק אחריה ממוקמים משום מה 'דברי פתיחה' לכל הספר. לאחריהם מובא תצלום השער הפנימי של 'אור לישרים' עם הקדשה בכת"י, ואחריו מובאות ההסכמות לספר, הקדמת רבנו תם והקדמת הערוה"ש,

<sup>10</sup> השמטה זו גם היתה עלולה לגרום לאיבוד ידיעה משמעותית בתולדותיו ודמותו של הערוה"ש: מסירותו ודאגתו לנכדתו (בת בתו) ראשקה שחור, שנותרה יתומה מאביה. במכתב שנשלח לרי"ד שחור כמה חודשים לפני כן, כותב הערוה"ש: "ועתה כל מעייני לעשות נכבדות כבודות לנכדתי בת אחיו, השולמית המשכלת ראשקה לעב" (כתבי הערוה"ש ס' ק"ח). במכתב נוסף שנשלח לרי"ד שחור כמה חודשים לאחר מכן (שם ס' מ"ב) מספר הערוה"ש ש"כלולות נכדתי, בת אחיו הג' ז"ל, ממשמשים ובאים... ועוד אודיע לחביבי, ובטח ירצה לשוב משוש לכבוד אחיו, חתני הה"ג ז"ל". הקטע המושמט הוא אם כן 'החוליה החסרה', ממנה אנו למדים שלכל אורך התקופה האמורה (=כשנה וחצי) היו מעייניו של הערוה"ש נתונים בדאגה לנכדתו היתומה, וביקש מנכדו הרב מאיר בר אילן שיעזור לה במציאת שידוך, ולבסוף המאמצים החליטו וראשקה היתומה התחתנה במזל טוב.

<sup>11</sup> תודות לרב יהושע מונדישין, שהפנה את תשומת הלב להשמטה זו. עוד על מכתב זה, ראה דברי בביקורת על ערוה"ש מהדורת פרידמן, 'עלוני ממרא' גליון 120, קרית ארבע תשס"ז, עמ' 123-124.

ורק לאחריהן מובא תצלום השער החיצוני של 'אור לישרים' – והקורא אינו מסוגל למצוא את ידיו ורגליו.<sup>12</sup>

• מורגש מאד חסרונן של הערות עורך לאורך מדור התשובות, על כל תשובה ותשובה. מלבד העשרה ומידע נוסף שביכולתן של הערות כאלה לספק לקורא, הרי שיש מכתבים שלא ניתן כלל להבינם ללא ידיעת הרקע בו נכתבו.<sup>13</sup> גם בגוף תוכן המכתבים, ישנם לעיתים עניינים הדורשים הסבר: קיצורים, אזכורי אנשים, מאורעות, הפניות וכדומה. הוספת עורך כמעט יחידאית מופיעה בסוף סימן ז', בו נטה הערוה"ש להתיר הדלקת חשמל ביום טוב, והעורך מציין בצדק: *"כנראה דרבנו התיר כי לא הכיר היטב הענין וללא בדיקה מקיפה, וכפי שמציין בעצמו בסוף דבריו – 'כן נראה לענ"ד לפי הבנתי במלאכת העלעקטרי, כי אינה מצויה ברובי הערים שלנו שנוכל לעמוד בדיוק על תוצאותיו'"*, ואף מפנה לפוסקים שאסרו זאת בתוקף – והדבר רק ממחיש את התרומה שהערות מסוג זה היו עשויות להביא לאורך הספר.

• דבר נוסף הבולט בהיעדרו, הוא מספור עמודים רציף מתחילת הספר ועד סופו. ישנו רק מספור מקומי נפרד ל'אור לישרים' וכן למדור התשובות, ואילו לעמודי הפתיחה וההקדמות אין כלל מספור – מה שמקשה מאד על כתיבת הפניה מדויקת לעמוד מסויים בספר.

• במדור התשובות ישנה בעייה כללית של חוסר אחידות בעריכה: למשל, ברוב התשובות הודגש שמו של מקבל המכתב, אך לעיתים נשכחה ההדגשה (ראה למשל סי' נ"ד), ובחלק מהמקרים אף מודגשת המילה הלא-נכונה<sup>14</sup>, או האדם הלא נכון.<sup>15</sup> כמו כן, בחתימת חלק מהתשובות הוכנסה גם לשון חותמתו של

<sup>12</sup> מן הראוי להמליץ על סדר הולם יותר: 1. שער הספר כולו. 2. מידע המו"ל. 3. תוכן לספר כולו. 4. דברי פתיחה לספר כולו. 5. שער כללי של 'אור לישרים'. 6. שכתוב השער המקורי. 7. תצלום השער החיצוני והפנימי מהמהדורה הראשונה. 8. הסכמות. 9. הקדמת ר"ת והקדמת המחבר.

<sup>13</sup> כזה הוא למשל סי' ל"א, תשובה לרב חזקיה מדיני בעל ה'שדי חמד': "הן אמת צדקו מאד דברי הרב המערער ומה לתבן את הבר כאשר גם אנחנו תמהנו שהביא מר בספרו דברי המכ"ע וכו' ואיך אפשר להכניס בתוה"ק דברי התועים כי כרובם כן הוא וכו'...". מבלי לעיין במקורם של הדברים, אין כל יכולת להבין במה הם אמורים.

<sup>14</sup> ראה סי' ק"י, "גיסוי גאון ישראל" – הודגשה בטעות המילה "ישראל".

<sup>15</sup> ראה סי' קמ"ה, שם הודגש גיסו של הערוה"ש, שהוזכר אגב אורחא, במקום חתנו של גיס זה שעבורו נכתבו הדברים.

הערוה"ש (ראה סי' ס"ט, ק"א), אולם הדבר לא נעשה בעקביות – ישנן תשובות נוספות שהופיעו עליהן חותמות, ככל שניתן לברר מכתבי-היד<sup>16</sup>.

- תחום שבו חוסר האחידות בולטת במיוחד, הוא ההפניה למקורות המכתבים: לעיתים צויין הספר והסימן בו נמצאת התשובה, אך לעיתים צויין רק שם הספר, דבר חסר תועלת כשלעצמו – וכך נעשה לעיתים אף שמדובר באותו ספר ממש<sup>17</sup>. באותה מידה קשה למצוא תועלת בהפניה כדוגמת "מתוך קובץ תורני המאיר" (סי' נ"ב) – איזה גליון? איזו שנה? כך גם לא מובן מדוע במכתבים שנלקחו מארכיוני מכון שוקן ישנה בדרך כלל הפניה למספרו של המכתב, אך לעיתים לא (סי' צ"ו).

- כאמור, ישנן לאורך הספר טעויות ושגיאות דפוס לא מעטות, הן כאלה שטעותן עולה מאליה<sup>18</sup>, הן כאלה הנוגעות להפניה למקורות התשובות<sup>19</sup>, הן כאלה הנוגעות לתאריכים<sup>20</sup>, והן כאלה הנוגעות למפתח האישים שבסוף הספר<sup>21</sup>. אין

<sup>16</sup> למשל, בסי' ע"ה ישנה במקור חותמת המשותפת לו ול'סבא מנובהרדוק, ובסי' פ"ה ישנה במקור אותה חותמת המופיעה בסי' ס"ט.

<sup>17</sup> למשל, בסי' כ' צויין מקור מפורט, "מתוך שדי חמד כללים מערכת הלמ"ד כלל קל"א", אולם בסי' ל"א צויין המקור כך: "מתוך ספר שדי חמד" – ותו לא!

<sup>18</sup> למשל: בהסכמת הגרי"א ספקטור נכתב "חריף ובקי בחדרי ומפורסם לתבילה" – וצ"ל "בחדרי תורה", "לתהילה". בראש הסכמת רבי אהרן מצ'רנוביל נכתב "זצוק"ל"הה", וכן כתוב בכותרת "טשרנובל" ללא י'. בסוף סי' נ"ח כתוב "מתוך ספר הנותן בית דרך" וצ"ל "ביס", ובשורה שלפני כן נכתב "ועעכו"ס" – אות ע' מיותרת. בעמ' מ"ט כתוב "נתייסרתי בעיני" וצ"ל "בעיני", ובאותה שורה "לחא אוכל לעמול" – צ"ל "לא", וכמה שורות לאחר מכן נכתב "באהבה" עם ב' מיותרת. וכך הלאה.

<sup>19</sup> למשל, בסוף סי' מ"ח ישנה הפניה לשו"ת מגן שאול סימן ק"כ, אך בפועל התשובה נמצאת בקס"ח; ובסוף סי' ל"ה ישנה הפניה ל"שערי תורה תרע"ב קו' ו' סימן כח", אך בפועל התשובה נמצאת ב"שערי תורה" חלק ז' סימן ע"א.

<sup>20</sup> למשל, התשובה בסי' נ"ו למשל מתוארכת לתרמ"ב, אך הדבר אינו יכול להיות נכון היות שמוזכר בה שהכרך הראשון של 'ערוך השלחן' כבר נדפס, כך שמדובר לכל המוקדם בתרמ"ד (השווה סי' ק"ד). גם אין מקום לסימן השאלה שהותיר העורך ליד פגנוח המילים 'פ"ב' – מדובר בפטרבורג בלא ספק). כך גם יש לתהות על המכתב בסי' כ"ה, המתוארך לתרומה תרס"ח – לכאורה חודש וחצי בלבד לפני פטירת הערוה"ש; אמנם, הוא אינו מזכיר שם דבר על מצב בריאותו וחולשתו, כפי שעשה ברוב המכתבים מאותה שנה, ולעומת זאת הוא כותב "זה יותר משנה שעניי כואבות וכהות" – ועל כאב עיניים זה אנו שומעים רבות כבר בתרס"ה! (ראה 'כתבי הערוה"ש' מדור התשובות עמ' מ"ט, פ"א ועוד). לפיכך נראה כמעט בלי ספק שהתאריך הנכון הוא תרס"ה – דבר המוכח גם מהשוואה למכתב שנשלח לאותו אדם, חודש לפני כן, בו ברור שמדובר בתרס"ה (קובץ 'שערי תורה' כרך ו' סי' נ"ו; גם שם נזכרים מחושי עיניו). ייתכן שטעות פגנוח זה נפלה גם בסי' ל"ז, ואכמ"ל. מכתב נוסף בו נפלה טעות בפגנוח התאריך – אם כי הטעות אינה של העורך – נמצא בסי' ל"ו, שבתחילתו נכתב התאריך י"ג אב תרכ"ב, ובסופו י"ד אב תרכ"ג. טעות זו מופיעה גם במקור (ספר אש"ד

ספק שהגהה נוספת וקפדנית לפני ההדפסה היתה מונעת את רוב הטעויות הללו, ויש להצר על כך שגימורו של הספר נעשה בחיפזון מסויים (בשל אילוצים טכניים מסויימים – כפי ששמעתי מהעורך).

• ספיה נוסף של הטעויות ושגיאות הדפוס, היא העתקה רשלנית-לעיתים של הטקסט המקורי, אם מכתב יד ואם מדפוס. יודגש שברוב המקרים אכן נעשתה ההעתקה מתוך נאמנות שלמה למקור, אך עם זאת, ניתן להבחין לפעמים בהעתקות שלא נעשו בצורה מוקפדת, כמו למשל בסי' קמ"א, שם נכתב בחתימת ההסכמה "החופ"ק נאוההרדק בעהמ"ח ס' ערוך השולחן וספר אור לישירים על סה"י לר"ת", כשהמעין במקור ימצא שלאחר "ערוך השולחן" באו המילים "על חו"מ ועל יו"ד", וגם השם "נאוההרדק" המופיע לפני החתימה נכתב במקור כ"נאוההרדק". כך אירע גם בחתימת סי' ע"ה, שם נכתב בשורה הראשונה "יזל הורביץ" ללא הדגשה, ומייד באותה שורה "יחיאל מיכל הלוי עפשטיין" בהדגשה, ובשורה שמתחת נכתב "המנהל החופ"ק" (!?) – כל זה כמובן מבלבל לגמרי, ועיון במקור מעלה שבשורה הראשונה נכתב "יחיאל מיכל הלוי החופ"ק" (ללא "עפשטיין"), ובשורה השניה "המנהל יזל הורביץ" (הלא הוא 'הסבא מנובהרדוק'). נותר רק לקוות ששגיאות מעין אלו נותרו רק בחתימות המכתבים ושאר פרטים אזוטריים, ולא בגוף התוכן.

## דברים על הכתבים שנדפסו

• בתחילת מדור התשובות ("שו"ת הערוך השולחן") מופיע צילום מכתב בו מתלונן הערוה"ש ש"מחמת ריבוי התשובות שבכל יום אין ביכולתי לעשות העתקות וכו'". בתחתית המכתב מודה העורך לרב צבי שוורץ שהמציא לו את המכתב מתוך אוסף סטפנסקי. אכן, תצלום המכתב הגיע מהם, אולם לשונו פורסמה זה מכבר בספר 'מנחת מרדכי' (עמ' קפ"א); לא מובן גם מדוע הסתפק העורך בהבאת התצלום ולא הכליל את לשון המכתב בחלק המכתבים; כך גם היה נכון להביא

---

הנחלים עמ' ק"ד), אך עיון בצילום המובא שם מעלה שהשנה תרכ"ב כתובה בבירור בראש המכתב, וטעות הפענוח נפלה כנראה בסופו (יש לציין שהאותיות ב'-ג' דומות מאד בכתב ידו של הערוה"ש).<sup>21</sup> למשל, ההפניה הנכונה לרב אליהו גולדברג היא לסי' ל"ו ולא ל"ח, ההפניה לרב קוק היא לסי' ע' במקום ס"ח, ועוד רבות כהנה. בעמ' קפ"ח ישנה הפניה לסימן מ"ד – אך ההפניה הנכונה היא לסימן מ"ז. מקורן של שגיאות אלו נעוץ כנראה בכך שלאחר הכנת המפתח הגיעו ליד העורך תשובות נוספות, והכנסתן שינתה את סדר הסימנים. גם כאן היתה דרושה כמובן הגהה חוזרת.



בחלק המכתבים את לשון ההקדשה על טופס 'אור לישירים', שתצלומה מובא בתחילת הספר.

• ישנם כמה תכנים בספר, שלכאורה אין מקומם בו והיה מוטב שלא להביאם. כך היא למשל ההקדמה ל'ערוך השלחן', המופיעה בחלק ה"ליקוטים" (סי' ס"ד): הכללתה ב'כתבי הערוה"ש' הינה מעשה תמוה, שהרי הקדמה זו נמצאת בהישג יד כל אדם, בפתח חלק חו"מ א' של 'ערוך השלחן'! בה במידה, ואף יותר מכך, תמוהה היא הכללתה של הפתיחה "כבוד מלכות" (סי' ס"ה): הרי פתיחה זו לא נכתבה אלא כדי לפייס את הצנזורה הרוסית<sup>22</sup>, ומכל מקום אף היא זמינה בראש 'ערוך השלחן' ואין טעם להדפיסה בספר אחר. דוגמא נוספת היא השימוש המפוזר שנעשה בקובץ הדרושים 'דרשות קול בן לוי': העורך בחר לקחת מתוכם רק את החלקים ההלכתיים, וזנח את חלקי הדרוש, המהווים את רוב החיבור; מדוע לא הקדיש מקום מיוחד לחלקי הדרוש, כדי להשלים את הבאת כל כתבי הערוה"ש? הרי מאידך הוא הביא את שתי הדרשות שנדפסו לאחר פטירתו ב'מאסף דרושי'.

• סוג בפני עצמו של כתבים שאין מקומם ב'כתבי הערוה"ש', הוא מכתביהם של האנשים ששאלוהו שאלות בהלכה. קשה להבין למשל מדוע מוקדש סימן שלם לאחד מהללו (סי' ט', הרב אפרים סטניסלבסקי); מן הנכון היה לתמצת את דבריו בכמה שורות של הערת עורך, או אף להסתפק רק בציון המקור בו נדפסה השאלה, אך ודאי לא להביאם כסימן נפרד, וגם לא במשקל זהה לדבריו של הערוה"ש<sup>23</sup>. כך גם מכתביו של הרב מרדכי שרייבמן המובאים לרוב (סי' כ"ג-כ"ד, כ"ז, מ"א ועוד) – הרי עוסקים אנו בכתביו של הערוה"ש, לא בכתבי מכותביו, והיות שברוב המוחלט של המקרים אין לפנינו את לשון השאלה שנשאל, מן הראוי היה לשמור על אחדות לאורך כל הספר.

• כאן יש להעיר על עניין תמוה שנפל באחד ממכתביו של הערוה"ש: ב'כתבי הערוה"ש' סימן כ"ה מובאת תשובה בהלכות טריפות, ובסופה מצויין המקור: "מתוך שו"ת קהילת יצחק". אולם יש להעיר שבספר "נר למאור" (פיעטקוב

<sup>22</sup> אין כאן המקום להרחיב בראיות, ונסתפק בציון העובדה שכשבתו של הערוה"ש, בריינה וולברנסקי, הדפיסה בוורשה תרע"א מהדורת צילום של חלק חו"מ, היא השמיטה לחלוטין את ההקדמה הנ"ל – דבר המדבר בעד עצמו.

<sup>23</sup> מאידך, לא ברור מדוע מוקמה תשובתו של הערוה"ש לרב ישראל מירייא באותו סימן עם תשובה אחרת לרב מרדכי שרייבמן (סי' כ"ז); הרי אין כל קשר בין נושאייהן של שתי התשובות.

תרמ"ו, מאת השו"ב אברהם מתתיה חלפון) עמ' 23–22, מובאת אותה תשובה בדיוק – בלא שום ספק – אך בנוסח מקוצר ושונה מאד! הספר 'נר למאור' נדפס 16 שנה לפני 'קהילת יצחק'; האם פשר הדבר שבעל 'קהילת יצחק' הרשה לעצמו לשנות מלשון הערוה"ש כדי לבאר את דבריו? או שמא בעל ה'נר למאור' העתיק את המכתב בקיצור וללא דייקנות, ולאחר מכן נתגלגל המכתב לבעל 'קהילת יצחק'? ואולי הערוה"ש חרג ממנהגו ועשה העתקה לתשובה ששלח לבעל 'נר למאור', והרחיב אותה בהמשך בתשובה לבעל 'קהילת יצחק'? אף אחת מן התשובות הללו אינה סבירה דיה, ולידי פתרונים לא הגענו.

## כתבים שנשמטו מעיני העורך

כאמור לעיל, עבודתו של העורך בליקוט מכתביו של הערוה"ש מתוך עשרות ומאות ספרים וקבצים היתה יסודית להפליא – ועם זאת, נשמטו מעיני כמה מכתבים שנדפסו בספרים שונים במהלך מאה ועשרים השנים האחרונות, ונציגם להלן לתועלת המהדורה הבאה:

- כפי שהערנו לעיל, הכללת הקדמת 'ערוך השלחן' כסימן בספר הינה מעשה מיותר, שהרי הקדמה זו נמצאת בכל בית כנסת ובית מדרש. אולם מאידך, היה נכון להביא את הקדמת הערוה"ש לפירושו על ההגדה, 'ליל שימורים' – "הקדמה" שהיא למעשה עיון הלכתי בסוגיית בדיקת חמץ בערב פסח שחל בשבת; היות שהספר הנ"ל נפוץ הרבה פחות מ'ערוך השלחן', היה מקום להכליל את הקדמתו ב'כתבי הערוה"ש'.
- בחלק ההסכמות הובאו שתי הסכמות על חלקים שונים של הספר 'פסקי הגר"א' (סי' קל"ח–קל"ט) – אך הערוה"ש כתב לספר זה גם הסכמה שלישית (משנת תרס"ב), שנדפסה בפתח חלק אבן-העזר (וילנא תרס"ד).
- בספרו של ר' הלל טריווש עורך 'הפסגה', "השתיה כדת" (וילנא תר"ס), עמ' 11, מובא מכתב קצר משנת תרנ"ט, בעניין שתיית פרי הגפן במדינת בֶּסְרָבִיָה.
- בספרו של הרב דב נחמן הורביץ, "חידושי בר נחמני" (פיעטרקוב תרע"ד), סי' ל"ו (עמ' 92), מובא מכתב מסביבות תרס"ו, בעניין בשר ששהה שלושה ימים בלא מליחה (בדומה למכתב הנדפס ב'כתבי הערוה"ש' סי' כ"ג).
- בקובץ 'שערי תורה' חלק ו' (ורשא תרע"ב), סימן נ"ו, מובא מכתב לרב מנחם מנדל שפיוואק בענייני יו"ד. יש לציין שהעורך הביא שלוש תשובות של הערוה"ש

מכרכים אחרים של 'שערי תורה' (כתבי הערוך"ש' סי' כ"ח, ל"ה, ס"א), ותמוה כיצד לא הבחין ברביעית; עיון פשוט בכרך המפתחות שיצא לקובץ זה, היה מגלה את קיום המאמר הנוסף.

- בספר 'לב דוד' (לונדון תש"ס), עמ' 10, נדפסה סמיכת הערוך"ש לרב דוד פלדמן.
- ביומון 'המליץ' כ' אלול תרמ"ז (שנה 27 גל' 194), מביא הרב אברהם חיים סיראט מכתב קצוצר של הערוך"ש (נדפס שוב ע"י הר"י מונדשיין בקובץ 'זכור לאברהם' תשנ"ט, עמ' תי"ט-ת"כ). אורכו של המכתב אמנם אינו מאפשר לו 'להחזיק' סימן שלם, אך ניתן לצרפו לסי' פ"ג-פ"ד העוסקים באותו נושא – שו"ב שהסיג גבול.

